

PRATARMĖ

Etninių grupių Pietryčių Lietuvoje tyrimai: istorija ir dabartis

---

Andrius Marcinkevičius, Vita Petrušauskaitė

LIEUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRO ETNINIŲ TYRIMŲ INSTITUTAS, VILNIUS

Šio leidinio straipsniuose autoriai analizuoja istorinius ir dabartinius etninius procesus Pietryčių Lietuvoje ir juos lemiančius veiksnius, aptaria ligšiolinių šio regiono tyrimų būklę ir mėgina apibrėžti jų plėtotės ateityje teorines gaires. Panašių tyrimų plėtotė yra aktuali, nes Pietryčių Lietuvos regionas išsiskiria sudėtinga istorine raida, nevienalyte gyventojų etnine sudėtimi, ilgaamžė įvairių kalbinių, kultūrinių ir religinių tradicijų ir identitetų raiška ir sąveika. Šie skirtumai ėmė formuotis jau LDK ir Lietuvos pavaldumo Rusijos imperijai laikotarpiams, tačiau didžiausią poveikį etninių procesų dinamikai ir gyventojų identitetui Pietryčių Lietuvoje darė idėjiniai lietuvių ir lenkų tautinių judėjimų skirtumai XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. politiniai įvykiai. Tarp jų – Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus krašto 1920–1939 m., kurio metu Pietryčių Lietuva vystėsi Lenkijos sudėtyje, skirtingos lietuvių ir lenkų vizijos dėl valstybingumo atkūrimo Antrojo pasaulinio karo metu, sovietmečio nacionalinės politikos ypatumai Pietryčių Lietuvoje ir kt.

Istoriniai tyrimai Pietryčių Lietuvos tematika imti atlikti nuo Lietuvos valstybingumo atkūrimo 1990 m., bet dauguma jų priskirtini lietuviškajam tautiniam diskursui, kuris kėlė su šio regiono politine raida ir lietuvių nutautinimu susijusius klausimus. Panašiai interpretuota lietuvių santykių su kitomis etninėmis grupėmis istorinė patirtis. Lenkinimo sąvoka buvo esminė, apibūdinant šios patirties esmę Rusijos imperijos, tarpukario, iš dalies ir sovietiniu laikotarpiu. Naujaisi istorikų tyrimai byloja, kad linkstama atsisakyti etnocentristinės Lietuvos ir Lenkijos, lietuvių ir lenkų santykių interpretacijos, žvelgti į juos platesniame tuometinių istorinių procesų kontekste ir laikytis įvairesnių metodologinių požiūrių. Ši tendencija yra ryški darbuose, skirtuose Armijos Krajovos veiklai Antrojo pasaulinio karo metais ir lenkų repatriacijai iš Lietuvos pokariu, lenkų sociodemografinės raidos ir švietimo gimtąja kalba sovietmečiu problematikai, lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos 1988–1990 m. klausimui (Bubnys 2007, Sirutavičius 2009, Stravinskienė 2011, 2012 ir kt.). Šie tyrimai rodo, kad etninių grupių Pietryčių Lietuvoje praeitis buvo sudėtingesnė, nei iki šiol atrodė tyrinėtojams, tačiau joje dar yra daug neatskleistų puslapių.

Akivaizdu, kad Pietryčių Lietuvos etniniai procesai yra ir šiuolaikinio Lietuvos politinio gyvenimo aktualija. Čia gyvena lietuviai, lenkai, rusai, baltarusiai ir kitų tautybių žmonės. Kita vertus, būtent lenkai yra gausiausia etninė grupė Pietryčių Lietuvoje ir dažniausiai atsiduria klausimų, susijusių su etninių mažumų teisių užtikrinimu, epicentre (pavyzdžiui, dėl lenkų kalbos vartojimo vietos valdžios institucijose, dvikalbės gatvių pavadinimų ir vietovardžių rašybos, pavardžių rašybos lenkų kalbos rašmenimis asmens dokumentuose, švietimo gimtąja kalba ir kt.). Šiuos klausimus aktyviai kelia ne tik lenkų visuomenės veikėjai ar organizacijos. Jie tapo politinių partijų retorikos objektu, ypač aktualizuojamu rinkimų kampanijų metu. Etninės politikos klausimų kėlimas politikų suvokiamas kaip vienas iš veiksmingiausių rinkėjų mobilizavimo įrankių. Be to, partijų ar visuomenės veikėjų pareiškimai ir jų refleksija žiniasklaidoje daro poveikį bendram informaciniam laukui, kuriame pristatomi Pietryčių Lietuvos gyventojai, jų istorija, socialiniai ir kultūriniai poreikiai. Šiame lauke sudėtinga išvengti stereotipinių etninių mažumų vertinimų. Diskusijų turiniui turi įtakos įtampa Lietuvos ir Lenkijos diplomatinuose santykiuose, kuriuose lenkų mažumos Lietuvoje teisių klausimai yra vieni iš esminių objektų.

Būdinga, kad socialiniai ir ekonominiai procesai, vykstantys šiuo metu visoje Lietuvoje ir galbūt ne mažiau lemiantys Pietryčių Lietuvos lietuvių ir etninių mažumų padėtį, yra aptariami kur kas rečiau. Tarp jų – sociodemografinė regiono raida. Antai lyginant 1989 m. ir 2001 m. gyventojų surašymų duomenis matyti, kad bendras gyventojų skaičius šalyje sumažėjo 5 proc., lietuvių – 1 proc., o lenkų – 9 proc. 2001–2011 m. šie rodikliai išsilygino – buvo atitinkamai 13, 12 ir 15 proc. Lenkų etninės grupės amžiaus struktūra rodo mažėjantį gimstamumą ir galimą tolesnę mažėjimą (Lietuvos statistikos departamentas 2013a). Gyventojų skaičiaus mažėjimas lemia žymius pokyčius švietimo sistemoje. 2001–2011 m. bendras mokinių skaičius Lietuvos mokyklose sumažėjo 27,8 proc., mokyklose lenkų mokomąja kalba – 36,4 proc., lietuvių – 25 proc. (Petrušauskaitė, Pilinkaitė Sotirovič 2012: 45). Surašymų duomenys rodo ir etninių grupių užimtumo skirtumus. 2011 m., kaip ir ankstesniais metais (žr. Beresnevičiūtė 2005), bedarbių dalis etninių mažumų grupėse viršijo bendrąją Lietuvos vidurkį (11,4 proc.) – lenkų ir rusų etninėse grupėse jų dalis siekė 13 proc. (Lietuvos statistikos departamentas 2011, Lietuvos statistikos departamentas 2013). Tyrėjai pažymi, kad struktūriniai darbo pokyčiai (perėjimas nuo pramoninės gamybos prie paslaugų ekonomikos, ekonominės krizės ir jų pasekmės) pastaraisiais dešimtmečiais darė didžiausią poveikį etninių grupių padėčiai darbo rinkoje (Okunevičiūtė-Neverauskienė, Gruževskis, Moskvina 2007). Tad būtina įvertinti, kodėl šie pokyčiai skirtingai palietė didžiausias Lietuvos etnines grupes.

Dabartinės Lietuvos valstybės politinės, ekonominės, socialinės ir kultūri-

nės raidos kryptys kelia iššūkių etniškumui. Europos Sąjungos plėtros pasekmės, Lietuvos gyventojų ekonominė emigracija ir apskritai tarptautinės migracijos tendencijos yra smarkiai susijusios su visų Lietuvos gyventojų, neišskiriant etninių mažumų, identiteto pokyčiais. Tad neatsitiktinai pastaraisiais metais socialiniuose ir humanitariniuose moksluose tapo ypač aktuali etninių grupių identiteto problematika. Ji nagrinėjama daugiausia dabarties požiūriu, tačiau istorijos poveikis identiteto formavimuisi taip pat traukia tyrinėtojų dėmesį. Tyrinėtojai diskutuoja dėl identiteto sampratos ir konstravimo būdų, atlieka identitetų (vietinių, regioninių ir europinių) sąveikos tyrimus. Ypač aktyviai plėtojami lietuvių Lietuvoje ir emigracijos šalyse identiteto pokyčių antropologiniai ir sociologiniai tyrimai (Čiubrinskas, Kuznecovienė 2008, Taljūnaitė 2008 ir kt.). Kartu daugiau dėmesio sociologai (Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaite 2012; Frėjutė-Rakauskienė 2011 ir kt.), antropologai (Daukšas 2011, 2012; Šliavaite 2011), istorikai (Potašenko 2013; Bumblauskas 2013, Nikžentaitis 2011, 2013 ir kt.) ir lingvistai (Ramonienė 2010) skiria etninių mažumų identiteto istorinės raidos ir istorinės atminties klausimams, dabartinėms raiškos formoms.

Šiame leidinyje dalį šių probleminių klausimų mėginama nagrinėti Pietryčių Lietuvos istorijos ir dabarties požiūriu. *Monika Frėjutė-Rakauskienė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliavaite* ir *Irena Šutinienė* straipsnyje „Etniškumo ir identiteto tyrimų kryptys socialiniuose moksluose ir jų taikymas tiriant Pietryčių Lietuvos etninius procesus“ apžvelgia ligšiolinius įvairių mokslo sričių tyrimus ir apibrėžia jų plėtotės gaires artimiausiai ateičiai. Straipsnyje analizuojamos identiteto konstravimo sritys – socialinės atminties išlaikymas ir perdavimas, švietimas, politinis ir pilietinis dalyvavimas – ir keliami klausimai, kokią įtaką Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto raiškai daro istorinė atmintis, simbolinių kraštovaizdžio objektų reikšmės, švietimo kalbos pasirinkimo galimybės, daugiakultūrio ir daugiakalbio ugdymo prieinamumas ir kt.

Donato Burneikos, Rūtos Ubarevičienės, Edžio Kriaučiūno ir *Gintarės Pociūtės* straipsnis anglų kalba „Vilniaus miesto plėtra – kaitos tendencijos retai gyvenamame ES rytinio paribio regione“ atskleidžia, kokį poveikį Pietryčių Lietuvos regiono raidai daro dėl ekonominių reformų ir natūralių procesų vykstanti Vilniaus miesto kaita. Poveikis ne tik atsispindi gyventojų skaičiaus dinamikoje, bet ir lemia žymius jų socialinės struktūros ir etninės sudėties pokyčius. Atskleidžiama, kaip urbanizacijos plėtra ir jos lemiama gyventojų migracija iš Vilniaus miesto administracinių ribų link, Vilniaus miesto ekonominė įtaka rajoninėms savivaldybėms silpnina Pietryčių Lietuvos kaip „lenkiško“ regiono suvokimą. Autoriai kelia klausimą, ar panašūs procesai netaps vienu iš socialinės įtampos tarp atvykstančiųjų ir vietos gyventojų šaltinių.

Ingo W. Shröderis ir *Vita Petrušauskaitė* straipsnyje anglų kalba „Tra-

dicijų pliuralizmas katalikų daugumos visuomenėje: katalikiškoji hegemonija santykyje su nacionalizmu ir etniniu skirtingumu“, remdamiesi Vakarų antropologų tyrimais, gilinasi į istorinius procesus, kurių metu Katalikų bažnyčia Lietuvoje siekė įtvirtinti homogeniškos katalikiškos lietuvių tautos sampratos diskursą. Autorių pabrėžiamas tradicijų pliuralizmo katalikų daugumos visuomenėje aspektas susijęs su Pietryčių Lietuvos gyventojų identiteto problematika, nes lenkų bendruomenė išsiskiria iš kitų Lietuvos katalikų kai kuriomis savitomis tradicijomis, ypač Vilniaus mieste ir apylinkėse, tarpukariu priklausiusiose Lenkijai. Straipsnyje atskleidžiama, kaip lietuvių ir lenkų santykių raidos iki Lietuvos valstybingumo atkūrimo 1990 m. istoriniai veiksniai lėmė tradicijų pliuralizmo raišką ir lietuvių bei lenkų dvasinės nesutarimus.

Aistės Račkauskaitės-Burneikienės straipsnyje „Tautinių mažumų apsauga tarptautinėje teisėje“ nagrinėjami teisiniai pagrindai, sudarantys tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugos sistemą. Autorė atskleidžia, kaip klostėsi tautinių mažumų apsaugos tarptautinė praktika, gilindamasi į šiuolaikinių tarptautinių organizacijų ir jų pirmtakių (Tautų Sąjungos, Jungtinių Tautų Organizacijos, Europos Saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos bei Europos Tarybos) veiklą ir įvertindama šių organizacijų priimtų dokumentų reikšmę tautinių mažumų apsaugai ir trūkumus. Autorės išvada, kad veiksmingiausiai apsauga teiktina dviem pagrindais – užtikrinant tautinių mažumų nariams vienodą galimybę naudotis pagrindinėmis žmogaus teisėmis ir garantuojant specialias teises, kurios būtinos šių asmenų tapatybės apsaugai, – mums atrodo aktuali, ieškant lenkų etninės grupės kalbinių teisių Pietryčių Lietuvoje ir kitų klausimų sprendimų.

Dariaus Staliūno straipsnis „Antižydiški pogromai, lenkų ir lietuvių konfliktai dėl pamaldų kalbos: dviejų kolektyvinio smurto tipų palyginimas“ įdomus dėl mėginimo apibendrinti etninio nepakantumo apraiškas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvos visuomenėje, kuriai lenkų kalba ir kultūra darė didelę įtaką. Autoriaus teigimu, konfliktai dėl pamaldų kalbos lietuvių visuomenės veikėjams, puoselėjusiems tautinio judėjimo lūkesčius, kėlė gerokai didesnę susirūpinimą nei fizinis smurtas prieš žydus. Tad straipsnyje ne be pagrindo svarstoma apie tuomet egzistavusias neformalias etninės hierarchijos ribas, t. y. apie etnines grupes, įgijusias monopolinę galią (katalikiškosios bendruomenės), ir žinojusias „savo vietą“ (žydai).

Vladas Sirutavičius straipsnyje „Etniškumo politizacija Lietuvoje: lenkų autonomistų judėjimas, Sąjūdis ir Lietuvos valdžios politika 1988 m.–1990 m. pradžioje“ tyrinėja vėlesnio laikotarpio lietuvių ir lenkų santykių kolizijas. Autorius, remdamasis archyviniais ir kitais šaltiniais, kvestionuoja įsitikinimą,

kad Vilniaus ir Šalčininkų rajonų lenkų mobilizaciją dėl nacionalinės teritorinės autonomijos kūrimo skatino išimtinai Sovietų Sąjungos aukščiausioji vadovybė, kurstydamą separatistines nuotaikas nepriklausomybės siekiančioje Lietuvoje. Autorius šį klausimą nagrinėja plačiau ir atskleidžia, kokią reikšmę autonomijos siekiams turėjo konkurencija tarp lenkų visuomenės aktyvistų ir neformaliųjų politinių grupuočių, Lietuvos komunistų partijos ir Sąjūdžio pozicija. Straipsnyje taip pat aiškinamasi, kodėl dalis lenkų politinių ir visuomenės veikėjų baiminosi galimos grėsmės savo kultūriniais ir tautiniams interesams.

Katarzynos Korzeniewskos straipsnyje „Vietinis“ (*tutejszy*), lenkas, katalikas: Pietryčių Lietuvos gyventojų religinė-etninė tapatybė (tyrimas Dieveniškėse, Kernavėje ir Turgeliuose)“ pateikiama daug empirinės medžiagos (biografinių interviu duomenys), kurią autorė sukaupe 1994 m. tyrimo metu. Tai leidžia autoriui, kuri atlikdama tyrimą apie Pietryčių Lietuvos regiono istoriją ir gyventojus žinojo gerokai mažiau nei dabartiniai tyrinėtojai, atskleisti daug įdomių su etnine tapatybe susijusių detalių. Panašaus pobūdžio skelbta medžiaga apie Pietryčių Lietuvos gyventojus nėra gausi, todėl šiame straipsnyje pateikiami autentiški interviu duomenys yra aktualūs ir šiandien.

Vita Petrušauskaitė straipsnyje „Etninės ir socialinės grupės Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir jų kaita 2013 metais“ apžvelgia naujausius 2013 m. Etninių tyrimų instituto atliktos visuomenės nuostatų apklausos rezultatus. Apžvalgoje aptariama socialinė distancija tarp Lietuvos visuomenės ir įvairių etninių ir socialinių grupių, įvertinami pastarųjų metų pokyčiai. Plačiau nagrinėjamos visuomenės nuostatos Lietuvoje gyvenančių lenkų atžvilgiu.

Šis leidinys – tai galimybė kompleksiskai, sociologiniu, antropologiniu, geografiniu, teisiniu ir istoriniu požiūriu apžvelgti aktualius Pietryčių Lietuvos etninių grupių raidos, identiteto ir jo konstravimo klausimus, taip pat įvertinti etninių procesų Pietryčių Lietuvoje turinį, atsižvelgiant ne tik į visuomenėje, politinių partijų retorikoje ir žiniasklaidoje įsitvirtinusias nuomones, bet ir pačių etninių mažumų nuostatas.

Šaltiniai

- Beresnevičiūtė, V. (2005). Etninių grupių socialinės integracijos dimensijos šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje. *Etniškumo studijos*, 2005. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Eugrimas.
- Bubnys, A. (2007). Lenkų pagrindžio požiūris į Lietuvos valstybingumą 1939–1944 metais. In Anušauskas, A. (red.). *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 103–116.
- Bumblauskas, A. (sud.) (2013). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija ir tautiniai naratyvai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) (2008). *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Daukšas, D. (2011). Dominuojantis nacijos, teritorijos ir valstybės diskursas lietuviškoje 1988–1991 m. periodikoje. *Liaudies kultūra*, 5, 7–17.
- Daukšas, D. (2012). Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto konstravimas ribinėse zonose. *Lietuvos etnologija*, 12(21), 167–192.
- Frėjutė-Rakauskienė, M., Šliavaitė, K. (2012). Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identitetų sąsajos. *Etniškumo studijos*, 2011, 1–2. Lietuvos socialinių tyrimų centras, Eugrimas, 126–144.
- Frėjutė-Rakauskienė, M. (2011). Rusai Lietuvoje ir Latvijoje: europinio, regioninio ir lokalaus identitetų sąveika. *Etniškumo studijos*, 2011, 1–2. Lietuvos socialinių tyrimų centras, Eugrimas, 80–110.
- Lietuvos statistikos departamentas (2011). *Lietuvos gyventojai 2011 metais. 2011 m. gyventojų surašymo rezultatai*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos statistikos departamentas (2013a). *Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybą*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos statistikos departamentas (2013b). *Gyventojai pagal išsilavinimą ir kalbų mokėjimą*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos statistikos departamentas (2013c). *Atsakymas į LR kultūros ministerijos užklausimą apie etnines grupes, 2001 ir 2011 m. surašymo duomenys*. Atsiųsta elektroniniu paštu, 2013 m. spalio 4 d.
- Nikžentaitis, A. (sud.) (2011). *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Nikžentaitis, A. (sud.). (2013). *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Okunevičiūtė-Neveauskienė, L., Gruževskis, B., Moskvina, J. (2007). Tautinių mažumų nedarbas bei jo mažinimo prielaidos Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija*, 18 (4), 23–36.
- Petrušauskaitė, V., Pilinkaitė Sotirovič, V. (2012). Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011 m. *Etniškumo studijos*, 2012, 1–2, 14–51.
- Potašenko, G. (sud.) (2013). *Lietuvos rusai XX a. – XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ramonienė, M. (sud.) (2010). *Miestai ir kalbos*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Sirutavičius, V. (2009). Lietuvių ir lenkų santykiai 1988–1990 m. (lenkų autonomijos genezės klausimu). In Volkonovski, J., Gaidis, R. (sud.) *Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 290–320.
- Stravinskienė, V. (2011). *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Stravinskienė, V. (2012b). Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkų mokyklos: 1947–1959 m. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, 1, 81–95.
- Šliavaitė, K. (2011). Etninio identiteto paieškos: Vilniaus baltarusių atvejis. *Etniškumo studijos*, 2011, 1–2, Lietuvos socialinių tyrimų centras, Eugrimas, 111–135.
- Taljūnaitė, M. (2008). Tautinio identiteto sociologiniai tyrimai Lietuvoje (iki 2005 m.). In Čiubrinskas, V., Kuznecovienė, J. (sud.) *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 39–52.